

Šlosar, Dušan

Substantivní kompozita se zadním členem deverbálním

In: Šlosar, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1999, pp. 22-31

ISBN 8021020717

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123013>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

3. Substantivní kompozita se zadním členem deverbálním

Typ kompozit bez sufixu se zadním členem deverbálním (S-K-V), přiřazující k maskulinům, patřil už v praslovanštině k nejrozvinutějším. Tyto formace nacházíme ve všech třech skupinách slovanských jazyků. Nejstarší z nich zachovávají původní konekt představovaný kmenotvorným vokálem předního členu: o-kmenové *-o-* (*zъlodějь, č. *zloděj*, pol. *złodziej*, r. *злодеѣ*), a-kmenový kmenotvorný vokál zkrácený rovněž do podoby *-o-* (*muchomorъ, rus., srb. a chorv., i stč. *muchomor*), jo-kmenové přehlasované *-e-* (*liceměrъ, stsl. *liceměrъ*, ukr. *лицемір*, r., srb. a chorv. *licemer*, pol. odvozenina *licemierzycь*), u-kmenový, před následujícím vokálem změněný ve *-v-* (*medvěďь, r. *медведь*, srb. a chorv. *medvjed*, č. *medvěd*), i-kmenový zkrácený *-ь-* (*noktylegъ, rus. *ночлег*, pol. *nocleg*, č. *nocleh*). Substantivní první členy konsonantických deklinací byly ovšem připojovány konekty analogickými, vokalickými: např. s-kmen (*kolomazъ, r. *коломазь*, srb. a chorv., č. *kolomaz*), ѣv-kmen (*krъvotokъ, srb. a chorv., č. *krvotok*, pol. *krwotok*, r. odvozenina *кровоточить*). Viz výše v kap. 2. O starobylosti tohoto typu kompozit v praslovanštině svědčí např. formace *medvěďь, která musela vzniknout ještě dříve, než se vyvinulo protetické *j-* zadního, verbálního členu, tedy *medhuedis, tudíž (podle Lamprechta 1987) před 6. stoletím.

Etymologicky sem patří i psl. *čelověkъ (č. *člověk*, r. *человек*, srb. a chorv. *čovjek*). Podle Machka (1968) je to od původu kompozitum, v jehož první části je *čelo „sružení“, v druhé slovesný kořen *veik „činit“. Druhým takovým případem deetymologizovaného kompozita našeho typu je stsl. *gospodъ*, které podle Machka vzniklo z *gostъpotis „ochránce hostů“ (r. *господь*, srb. a chorv. *gospod*, č. sufigované *hospodin*).

Druhá část těchto kompozit pojmenovává děj buď jako nezávislou abstraktní substanci (*-tokъ* v *krъvotokъ), nebo častěji jako substanci konkrétní, jejímž příznakem je děj (*-morъ* v *muchomorъ). Obdobně mohou být v této době zformována i samostatná bezsufixální dějová jména, která mívají povahu abstrakt i konkrét. Kompozita pak předním členem přímo pojmenovávají substanci představující doplnění sémantického pole slovesa: neživý agens (*krъvotokъ*), patiens (*medvěďь*, *kolomazъ*), doplnění okolnostní (*noktylegъ*). Obdobně je tomu u typu kompozit principiálně téhož složení, ale opačného sledu členů, tedy V-K-S (*boligolvъ) — viz kap. 4. Proti tomuto typu kompozit měl však typ S-K-V výhodu větší jednoznačnosti. Typ *boligolvъ* sice mor-

fologickou charakteristikou *-ъ* mohl naznačovat, že druhý člen není totožný se substantivem pojmenovávajícím „hlavu“, nýbrž že jde o doplnění děje pojmenovaného prvním, verbálním členem *bol-*; avšak k takové změně morfologické charakteristiky docházelo pouze u feminin. Tak složenina **lomikamenъ* měla zadní člen s morfologickou charakteristikou shodnou se substantivem *kamenъ*, ačkoli pojmenovávala jinou substanci než „kámen“. Tato nevýhoda zřejmě od sunula kompozita skladu V-K-S na periferii, kdežto složeniny typu S-K-V měly postavení centrálnější.

Se zánikem kmenového deklinačního principu už na sklonku praslovanštiny přestává být konekt vázán na kmen prvního členu kompozita. Je zřejmé, že už v rané staročeské době u kompozit skladu S-K-V zcela převládá *-o-*; několik případů konektu *i-*ového a nulového lze vysvětlit tendencí vokalicky disimilační (viz kap. 2).

Oba členy vstupující do kompozit našeho typu představují ve staré češtině stejně jako v praslovanštině útvary prvotní, neodvozené. První člen je základ primárních substantiv; základ s derivačním afixem je zcela výjimečný: buďto jde o slovo, které bylo patrně pocíťováno za neodvozené (*mýdlo* v toponymu *Mydlovaři*, *sviece* ve *svieconoš*), nebo jde o intelektuální neologismus: *písmo-prava*, *básnotvor*, *piesnotvor*. Druhý, centrální člen je představován slovesným kořenem. Nejčastěji jsou ve staré češtině zastoupeny druhé členy *-ber*, *-cěl*, *-děj*, *-hled*, *-jěd*, *-jěz*, *-lep*, *-liz*, *-lup*, *-mor*, *-nos*, *-noš*, *-pad*, *-pal*, *-pis*, *-plaz*, *-púd*, *-stroj*, *-ščěp*, *-teč*, *-těch*, *-toč*, *-tok*, *-tvor*, *-váb*, *-val*, *-var*, *-vid*, *-vod*.

První, substantivní člen vyjadřuje některé z možných doplnění verbálního základu druhého členu: u sloves jednoargumentových procesor (*vodoteč*, *listopad*), původce (*hromotřesk*, *krvotok*), lokus (*zeměplaz*).

Při sémantickém poli širším pojmenovává první člen nejčastěji *patiens* (*medojěd*, *koloděj*, *vinopal*, *muchomor*, *smrtonoš*, *krvoliz*, *pivovar* ...), méně často i kvalitativní atribut (např. stč. *křivomluv*; viz dále). Není tedy vztah mezi oběma členy kompozit skladu S-K-V v žádném případě jednoznačně determinován syntakticky: jde o naznačení vztahu sémantického, který ovšem může dojít vyjádření syntaktického ve větné struktuře: nelze však uvažovat o tom, že by kompozitum muselo být z této větné struktury odvozeno.

Tento typ se také bohatě uplatňoval při tvorbě jmen obyvatelských, která se nám často dochovala jako toponyma. Na rozdíl od osobních jmen struktury V-K-S (viz kap. 4) nepředstavují jména typu *Sěnohrabi* rozvinutý parasystém; sémantika obou členů je vždy v souladu. Nejčastějším zadním členem jmen obyvatelských bývá: *-jěd*, *-vid*, *-chod*, *-ryj*, *-lup*, *-var*, *-nos*, *-mlat*, *-řěz*, *-hryz* (např. *Mlékojědi*, *Nebovidi*, *Vodochodi*, *Řeporyji*, *Březolupi*, *Mydlovaři*, *Medonosi*, *Kostomlati*, *Hrdlořezi*, *Dřěvohryzi*...). Ve vztahu obou částí u proprií převládá vyjádření doplnění *patientského*, ale není výhradní (*Vodochodi* ...). Jde o místní jména z nejstarších sídelních vrstev (Šmilauer 1960). V pozdější době tento typ toponym, založený na obyvatelských přezdívkách, přestal být produktivní.

V rané staré češtině (do počátku 16. století) je kompozit typu S-K-V s nulovou koncovkou a morfologickou charakteristikou mužského rodu doloženo více než dvě stě.

Daleko za nimi početně zůstávají kompozita téhož skladu, avšak s koncovkou *-a*. Převažuje v nich konekt *-o-*, vzácné jsou nulový, *-e-*, *-i-*, *-u-*. Např. *modlochlúba, nohojěda, modloslúha, šěnosěka, vojevoda, konivoda*, osobní jméno *Makodera // Makudera*. Téhož složení je (podle Machka 1957) deety-mologizované *třěvdava // třěmdava* (pův. *čгъvdava). Též struktury jsou i Klaretovy umělé slovníkové formace jako *vodohlása, početmiera*. Klaretovy formace jsou feminina, jinak jde většinou o pojmenování osob rodu mužského.

Ve střední době uvedená kompozita, tj. skladu S-K-V s morfologickou charakteristikou *-o* nebo *-a* (poslední m. nebo f.) nepředstavují dynamické typy. Jen ojediněle se setkáváme s dříve nedoloženými formacemi (*světloňoš, zubitrh* u Veleslavína, *jinotaj* u Komenského; zde poprvé doložené *slovozpyt* má verbální člen sekundární, totiž prefigovaný). Konzervativní slovník Tomsův, vycházející patrně z Veleslavína, přináší rovněž jen málo nových formací: *hlinomaz, květovoň, lidojed, světočist*. Z formací s nulovým konektem nacházíme ve střední době jen botanický název *čertkus* (Veleslavín), u Komenského *nohsled*, později u Tomsy *zbrojnoš*. Útvary s konektem *-e-* jsou i nadále málo početné: Komenský dokládá *dějepis*. Vycházíme-li ze skutečnosti, že Dobrovský dával přednost slovům spontánně vzniklým před formacemi umělými, svědčí slovník Dobrovského o oživení našeho typu nejpozději na počátku obrození. S tradičními zadními členy, ale s novými předními jsou zde nově doložena kompozita *berlonoš, hadonoš, štítonoš, svíčkonoš, časopis, cestopis, kamenopis, rodopis, rukopis, hadojed, časozpyt, psovod, slinotok, zlatoděj*. Řada kompozit má zadní členy netradiční: *dlažbošlap, hrdlobol, chválozpěv, kame-notisk, slamotrus, trnopuk, vodomel, vodovrh, větrozor*. Mezi novými formacemi ve slovníku Dobrovského mají prvenství nesporně složeniny se zadním členem *-měr*: *časoměr, dešťoměr, koloměr, krokoměr, teploměr, uhloměr, větroměr, vlhoměr*. Prefigovaný zadní člen (vedle *časozpyt*) nacházíme ve formaci *hromosvod*. To je symptom stálé živosti našeho typu.

Později v době obrozenské byly rozmnoženy především řady kompozit se zadními členy *-pis* a *-zpyt*. Odlišné konekty jsou za obrození spíš vzácné: *pe-civál, soliměr, solitok, solivár, knihtisk, popelvál; kožejed* (Hauser 1978). Jistá produktivita našeho typu neustává ani v nové době. Živé jsou typy se zadním členem *-pis*, *-vod*, *-tok*, *-var*, *-kaz*, nověji i *-met*; nejmarkantnější vzestup je v nové době patrný u kompozit se zadním členem *-měr* a *-tisk*. Jiné zadní členy se vyskytují v obrozenských terminologických formacích (např. *lýkožrout, myšilov*), ale i v kompozitech novějšího data vzniku (*mrakodrap*). Produktivita typu je ovšem omezena skutečností, že zadní, verbální člen mívá fonematickou strukturu konsonant+vokál+konsonant, ev. zřídka dva konsonanty+vokál+konsonant (*-zpyt*) nebo konsonant+vokál+dva konsonanty (*-tisk*); přitom jde téměř vždy o slovesné kořeny primární. Přední člen, bez konektu

převážně jednoslabičný, zřídka dvouslabičný, má z hlediska slovtvorného povahu primární, ojediněle odvozenou (*národopis, chorobopis, přírodozpyt*). Jako konekt převládlo v nové češtině *-o-*. Jiný konekt (tzn. *-i-* nebo *-0-*) se uplatňuje patrně jen na pozadí vokálníké disimilace (viz v kap. 2): *lodivod, hovnivál, kostičas; kovkop, nohsled, zbrojnoš...*

Co se týká sémantického vztahu obou členů složeniny, lze vidět jistý rozdíl stavu novočeského proti starším vývojovým stadiím, a to v tom, že u předního členu nyní převažuje vyjadřování patientského doplnění sémantiky slovesného členu. Přesto však nejde o obrat k principu syntaktickému, jak svědčí nové formace *vodotrysk, slunovrat* s vyjádřením doplnění činitelského, *měditisk, kamenotisk* nástrojového, kalk *mrakodrap* s vyjádřením lokalizace.

Bezpříponová kompozita skladu S-K-V s morfoloogickou charakteristikou *-a*, už ve staré češtině zřídka zastoupená, nehrají v dalším vývoji žádnou významnou roli: formace jako *nohsleda* (Tomsa 1791) jsou vždy zcela ojedinělé. Jisté oživení typu představují obrozenské neologismy se zadním členem *-věda*, ale ty jakožto umělé formace zaujímají pomezí postavení na hranici s atributivními kompozity se zadním členem substantivním (*přírodověda* ← *přírodní věda*). V nové češtině sem patří kompozita se zadními členy *-mluva, -vláda, -výchova, -uka, -zrada*, přičemž jen útvary jako *věrouka, mravouka* jsou kompozity S-K-V sensu stricto, kdežto ostatní, jejichž zadní členy mohou existovat jako samostatná slova, lze chápat jako pomezí kompozit atributivních. Jsou to také — na rozdíl od části formací starších (*bohopusta, vojevoda* apod.) — výlučně abstrakta.

Kompozita se zadním členem verbálním a nulovým sufixem mohou mít, jak jsme se letmo už zmínili, přední člen i adjektivní (A-K-V). Běží tu podle našeho soudu o zcela obdobné explicitní vyjádření jednoho z možných sémantických doplnění slovesného děje jako při předním členu substantivním. Vyjadřuje se tak ovšem kvalita děje, nikoli některý z možných participantů.

V praslovanské době nebyl tento typ kompozit rozvinutý, některé etymologické rekonstrukce však vedou k útvarům jako **syrojědb* (Machek 1968): (pol. *serojeszka*, r. *сыроежка*, srb. a chorv. *sirojedka*) nebo **jędrocělъ* (č. *jitrocel*, slov. *jatrocel*). Stranou samozřejmě necháváme nečetné útvary typu **zъlodějb*, kde přední člen vyjadřuje doplnění výsledkové, nikoli kvalitu děje.

Stará čeština zde jednoznačně dokládá, že jde o typ periferní. Nacházíme tu v té době několik termínů jako *ostrovid, skorocěl*, dále několik málo frekventovaných umělých individuálních formací jako *holoplesk, tvrdopal, mudromil, dlúhopis, lenolet, milojěz* (vesměs u Klareta), dále *křivomluv, zlatořez*. Těžiště typu je příznačně v tvorbě proprií, osobních jmen a jmen místních: *Škarohléd, Dlúhomil, Drahomysl, Dobromysl, Častolov; Suchotlesci, Skorojědi, Hlubočrpi, Malovaři* apod.

Pro střední dobu dokládá Komenský jen ojedinělá apelativa našeho typu: nově mezi nimi kalk *celopal* „holocaustum“ a expresíva *darmotlach* a *mar-notlach* (s předními členy spíše adverbialními). Složenina *jinotaj* má přitom

blízko k typu *zloděj*, tzn. přední člen vyjadřuje doplnění patientské. Slovník Dobrovského přináší dále doklady *bělotoč*, *dalekohled*, *dalekomluh*, *krasopis* a *pravopis*. Pochopitelné je, že chápání předního členu kolísá mezi adverbialním a adjektivním; v *mimochoď* jde o adverbium nepochybně.

Nová čeština využívá tohoto typu k potřebám terminologickým: několik formací se zadním členem *-tisk* (jako *modrotisk...*), *-měř* (*rychloměr...*) a asi deset se zadním členem *-pis* (*rychlomis*, *dálnopis*, *krasopis*, *čistopis* apod.). Ojedinelé jsou jiné: *lenochod*, *volnoběh*, *prostocvik* ...

Jak jsme viděli už při charakteristice praslovanského a staročeského stavu, nedostatek sufixu, tzn. skutečnost, že kompozitum je opatřeno pouze morfologickou charakteristikou přiřazující k substantivům, má za následek, že z formy takového kompozita nelze vyčíst, zda jde o pojmenování abstrakta (*hvězdopad*, *nocleh*, *krvotok*, *hodokvas*, *zemětřas*, *vlnostriež*, *črtozrada...*), nebo konkréta, a v tomto případě zda jde o pojmenování substance neživotné (*hromotřesk*, *bobrostrój*, *ranocěl*, *psoser*, *muchomor*, *letorast*, *hvězdovid*, *kolomaz*, *kostival*, *konivoda* ...), či životné, a v tomto případě zase, zda jde o pojmenování zvířete (*medvěd*, *dřevotoč*, *medojed*, *masojed*, *strakopúd*, *kurodav*, *zemoplaz* // *zemiplaz* // *zeměplaz*), nebo osoby (*kovkop*, *tancovod*, *hnojkyd* // *hnojikyd*, *kladorub*, *koloděj*, *čaroděj*, *hromotluk*, *vinopal*, *drvoščěp*, *pivovar*, *darober*, *básnotvor*, *letopis*, *vodonoš*, *hlinomaz*, *krvoliz*, *kožěluh*; *vojevoda*, *modloslúha*, *sěnosěka* ...). Proto se už ve staré češtině (obdobně jako v staroslověnině) objevují formace kompozičně-sufixální, které tyto nevýhody překonávají.

Zatímco např. kompozitum *krv-i-plav* naznačovalo jen obecně, že jde o nějakou substanci, jejímž příznakem je děj „plavání“ a jeho působitelské doplnění je vyjádřeno předním členem *krv-*, kompozitum *moř-e-plav-ba* vyjadřuje sufixem *-ba*, že jde o abstraktně chápaný děj „plavání“; kořenem *moř-* pak lokální doplnění tohoto děje (alternativně pak jako dějové substantivum *plavba* determinované vztahem k substantivu *moře*).

Velmi početná jsou od samého počátku kompozita se sufixem *-nie/-tie*: *bohomyšlenie*, *bláznomluvenie*, *diekčiněnie*, *dětorozenie*, *dobrodienie*, *duchoprodanie*, *hlasovznášenie*, *hodokvašenie*, *hromobitie*, *jědotrávenie*, *krupobitie*, *modloklaněnie*, *modloslúženie*, *molohryzenie*, *ptákohádanie*, *ptákopravenie*, *rukověděnie*, *slinožřěnie*, *středokrácenie*, *svatokradenie*, *svatokupčenie*, *svatoprodávanie*, *svatoprošenie*, *svatorušenie*, *vínobranie*, *vínopitie*, *vínožetie*, *vl-nobitie*, *žabolitie*...

K tomu přistupují formace s jinými konekty: *-a-*, *-e-*, *-u-*, *-o-*: *vínabranie*; *krvetečenie*, *zemětřesenie*, *krveprolitie*, *zeměhnutie*, *nebevzetie*; *diekučiněnie* // *diekčiněnie*. Tyto odlišné konekty se zčásti shodují s genitivními koncovkami substantiv představujících přední člen. Takové formace se utvářejí na základě faktu, že rozvíjející členy substantiv verbálních stávají od 14. století v textu často před nimi (z *jazyka uřězanie*, *hostí přijětie*, z *mrtvých vstanie*, *na nebe*

vzétie, k tělesenství posílenie...) (Gebauer 1929, 630–635). To je nesporně svou podstatou jev spíše onomaziologický než syntaktický (syntaktickým postavením adnominálních pádů substantiv je postpozice). V řadě případů pak taková spojení ústí ve vytváření jednoho slova (*přelícenie, zemětřesenie, nanebevzétie...*) a ke konstituci tohoto slovtvorného podtypu kompozit.

Jako přední člen se může objevit i kmen adjektivní: *dlúhočakánie, novoobrácenie, marnotrácenie, dlúhomyšlenie, dobrosmysľlenie, prvstvoženie, marnomluvenie, prázdnomluvenie, mudromluvenie, drahováženie, živobytie // živubytie...* Samozřejmě může jít i o determinaci kvantitativní, pak zde vystupují přední členy číslovkové: *jednojménovanie, mnohomluvenie, jednorozenie ...*

Rovněž determinace adverbiální je možná: *dostidánie, okolostánie, prvestánie, zasěvrácenie, spolujedenie, dostičiněnie, spolutrpenie, okolostavenie, znovuvysazenie, okolochozenie, spoluběženie, okolodrženie, spolujitie, spolubytie...* Patří sem konečně i spřežky jako *zmrtyýchvstánie, zmrtyýchvzkříšenie, nanebevzétie, donebevzétie, vnebevzétie, předěvzétie, podsěbitie, předsějitie.*

Je jistě mezi těmito formacemi řada kalků (*bohomyšlenie, dobrodienie, hlasovznášenie, ptákopravenie*) a umělých slovníkových útvarů, doložených především u Klareta, i několik individuálně tvořených útvarů Husových a Štítného. Proto mnoho z nich zaniká, řada dalších se naopak ujala: *Veleslavín dokládá dtkúčinění, hromobití, krupobití a zemětřesení*, u Komenského je nové *vínobraní a dlouhočekání, dobřečinění, znovuzrození*, u Dobrovského *čepobití, mravoučení.*

V nové češtině tvoří (podle Mluvnice češtiny 1; viz Mejstřík 1986) tato kompozita jen nepočetnou skupinu pojmenování přírodních dějů a stavů (*hromobití, vlnobití, krupobití*), popř. jiných dějů (*vinobraní, klasobraní*). Je ovšem k nim třeba přičíst i útvary s jinými konekty (*zemětřesení, dtkúvzdání, okamžení*), které se většinou považují za spřežky. Jak jsme naznačili, sporné je i to, zda spřežkami jsou útvary jako *nactiutrhaní, nicnedělání, zmrtyýchvstání, zadostučinění, nanebevzetí* apod. Mezní postavení těchto složenin s kompozity determinativními dosvědčují řídké formace s prvním členem adjektivním: *dobrozdaní, živobyť ...* a adverbiálním: *znovuvybudování, znovuotevření, znovunalezení...*, *zadostučinění* (viz kap. 8). Uplatňují se také přední členy numerální: *polosnění ...* Přestože se ve střední a nové době objevují nové formace našeho typu, celkový jejich počet je nižší než v době staročeské. Omezená produktivnost je zřejmá i z faktu, že se jako přední člen neobjevují základy přejaté.

Abstrakta se sufixem *-ba* se uplatnila ve velmi omezené míře: kromě útvaru *modloslužba* nacházíme ve staré době pouze ojedinělé *ptakověšiba*, a teprve novějšího data jsou poněkud početnější útvary se zadním členem *-lěčba, -malba, -střelba, -kresba, -plavba, -řezba, -služba*. Soudobou produktivitu dokumentují nové formace s prvním členem přejatým, jako *rádiolěčba, taxislužba*.

Také všechny tyto zadní členy mohou vystupovat jako samostatná slova; i tyto formace tvoří tedy přechod ke kompozitům determinativním, což je zřej-

mé i ze skutečnosti, že jako přední člen mohou vystupovat i základy adjektivní: vedle *olejomalba* i *drobnomalba*, vedle *dělostřelba* i *ostrošřelba*. Jen atributivně lze chápat složeniny *novostavba*, *rychlopalba*.

Konkrétní struktury S-K-V se zčásti zjednotila pomocí současné sufixace příponou *-ka*. Pro starou češtinu máme doloženo jen nemnoho útvarů této formy. Většinou to jsou umělé terminologické prvky, jako *dřevoluščka*, doložené u Klareta (viz Flajšhans 1926). Uzuální je jen *muchomórka* (představující restrukturované psl. a stč. kompozitum *muchomor*). Ale pro střední dobu už dokládá Veleslavín uzuálních sufixálních kompozit několik: *krvostřebka*, *medojedka*, *muchoplaška*, *kostilomka*. Dobrovského slovník přináší nově formace *muchotravka* a *chybomluvká* a pozdější doba obrozená termíny *kuželosečka* a *perlorodka*. Nová doba pak *dřevomorka*, *mucholapka*, *koloběžka*, *minonoska* a *minolovka*. Poslední dvě svým přejetým předním členem dosvědčují jistou produktivitu i v současnosti. Pojmenováním substance životné je termín *stužkonoska*.

Adjektivní základ jako první člen bývá v této struktuře vzácnější: pro starou dobu jej nacházíme ve formacích *prostořečka*, *syrojědka* (představující restrukturované kompozitum *syrojedb, už patrně praslovanského původu, viz v kap. 1) a *suchomorka*, v nové době sem patří *volnoběžka*, *rovnoběžka* a *různoběžka*. Vzhledem k tomu, že jejich sufigované zadní členy neexistují jako samostatná slova, nepocítují se tyto formace jako determinativní.

Postupem sufixačně-kompozičním s připojením sufixu činitelského významu vzniká struktura, jejíž sémantika je bohatší a přesnější. Tak např. ve formaci *zlat-o-tep-ec* vyjadřuje sufix *-ec* osobovost a zároveň obsazuje jedno z možných doplnění děje (pojmenovaného zadním členem): doplnění konatelské. Na přední, substantivní člen složeniny pak zbývá vyjádření doplnění jiných, nejčastěji patientského. (Proti tomu např. složenina *plech-o-tep* vyjadřuje svou nulovou morfologickou charakteristikou pouze to, že jde o substanci; zadní člen *-tep* pojmenovává dějový příznak této substance a přední člen *plech-* blíže neurčenou jednu ze všech možných pozic sémantického pole děje „tepat“.)

Tato skutečnost byla příčinou výrazného rozmachu typu S-K-V-ec hned ve staré češtině (a už předtím i ve staroslověnětině, odkud jsou doloženy přes tři desítky kompozit typu *člověkoljubьць*). Staročeské formace, jichž nacházíme asi padesát, se přitom jen zřídka shodují se staroslověnskými, nejde tu tedy o paleoslovenismy. Jejich zadním členem spojeným se sufixem bývají: *-lubec*, *-řečec*, *-sěčec*, *-jědec*, *-rodec*, *-dějec*, *-dojec*, *-pijec*, *-tepec*, *-kupec*, *-varec*, *-tesec*, *-pravec*, *-mluvec* a další. Kromě *-kupec* nejsou doloženy jako samostatná slova. Často tu jde o vystřídání postupu bezafixální kompozice skládáním sufixálním (u formací *-jědec*, *-řezec*, k nimž existují starší paralely *-jěd*, *-řez...*), někdy jde přímo o restrukturu staršího bezsufixálního kompozita (např. *zlodějec*).

Pro střední dobu, ve slovnících Veleslavínových, nové formace doloženy nemáme, u Komenského je nové pouze *rodičolejec*, ale Tomsa přináší nové doklady *jazykotepec*, *křivdočinec*, *provazolezec*, Dobrovský pak *dělostřelec*, *divotvorec*, *hvězdopravec*, *lidokupec*, *měščořezec*, *slabikoměrec*, *vlnostřižec*.

V nové češtině představují sufixální kompozita naší struktury produktivní typ: *dřevorubec*, *domorodec*, *písmolijec*, *zemědělec*, více formací na *-střelec*, *-tepec*, *-kupec*, *-borec*, *-rytec*, *-plavec*, *-mluvec*, *-lezec* apod., celkem několik desítek substantiv. Jejich přední členy jsou vyjádřením nejen doplnění patientského, nýbrž často i lokálního (např. *domorodec*, *mořeplavec*, *horolezec*) nebo instrumentového (*dělostřelec*, *břichomluvec*).

Přestože se ve staré češtině jen málokterý ze zadních členů těchto kompozit (se sufixem) shodoval se samostatným slovem, jsou tu časté formace s předním členem adjektivním: *krásnořečec*, *pravoučec*, *hluchorodec*, *křivochvalec*, *čistomilec*, *křivověrec*, *krásnomluvec*, *cuzoložec*, *čistodržec*... Ne všechny se v dalších obdobích drží v úzu, na druhé straně však později přibývají i další: u Komenského *marnotraterc*, u Dobrovského *ostrostřelec*, v nové češtině *jasnovidec*, *krasojezdec*, *rychlloběžec*.

Strukturu konkurenčního typu předchozímu představují kompozita se zadním členem verbálním a sufixem *-ce*. Tento typ je o to jednoznačnější, že sufix *-ce* (*-cě*) vyjadřuje výhradně osobního činitele děje. Ve staré češtině je zastoupen asi třemi desítkami dokladů, nejčastěji *-hůbcě*, *-dějcě*, *-bercě*, *-pravcě*, řidčeji i jinými: *tancovódcě*, *vínopijcě*, *mužobojcě*, *jědohojcě*, *vínožencě*, *daročincě*, *břuchoplncě*, *pravdomlucě* (// *pravdymlucě*), *zimolizcě*, *dobročincě*, *bratrobivcě*. Odlišné konekty mají *mateřhůbcě* a *svatkrádcě*, dále *daróvbercě* a *jiedlanošcě*, které spolu s dubletním *pravdymlucě* mají konekt shodný s genitivní koncovkou substantiva představujícího přední člen kompozita.

O významové blízkosti s předchozím typem (S-K-V-ec) svědčí dublety jako *zločinec* // *zločincě*, *trhodějec* // *trhodějčě*, *krvopijec* // *krvopijcě*, *ptákopravec* // *ptákopravcě*, *bohmluvec* — *pravdomlucě* aj.

I u tohoto typu se do střední doby dochovaly ne všechny formace doložené v období staré češtiny; na druhé straně nacházíme u Veleslavína doklady nové: *lidokrádce* a dále *šatůkrádce*, kde je konekt shodný s koncovkou genitivu plurálu prvního členu. Naopak Komenského *školozorce* a Dobrovského *divotvorce*, *koňokrádce*, *lidokrádce* mají obvyklý konekt *-o-*.

V nové češtině jsou doloženy formace se zadními členy *-vládce*, *-vůdce*, *-dárce*, *-tvůrce*, tedy kompozita se zadními členy shodnými se samostatně derivovanými substantivy, dále *mravokárce* a *drakobijce*. Odlišné konekty mají novočeské útvary *vlastizrádce* a *strojvůdce*. Ač celkový počet novočeských formací je menší než ve staré češtině, jejich odlišnost od dokladů staročeských svědčí o jisté produktivitě typu S-K-V-ce i v současnosti.

Distribuce obou konkurenčních typů v nové češtině, tzn. typu *dřevorubec* a typu *mravokárce*, je dána pojetím dějového příznaku zadního členu, tj. buď jako děje fyzického (typ S-K-V-ec), nebo děje intelektuálního (typ S-K-V-ce),

obdobně jako u prostých deverbálních derivátů s týmiž sufiky (viz Lamprecht — Šlosar — Bauer 1986, 258).

Složenina *krutovládce* s předním členem adjektivním je dnes ojedinělá. Ve staré češtině se však vyskytovaly častěji: *marnochlůbcě*, *zlorádcě*, *prvorodcě*, *křivosúdcě*, *zlolajcě*, *šcedrodárcě*, *křivoměrcě*, *marnotrátce*. Přechodný typ tu představují útvary jako *zlořečce*, *zlodějce*, *zločince*, *dobročincě*, *cuzoberce*, *prázdnomlucce*, *smilnomlucce*, v nichž je možno první člen, ač kmen adjektivní, považovat za doplnění povahy patientské nebo výsledkové.

Prefixálně-komponované útvary s dalšími činitelskými sufiky mají v konkurenci s uvedenými typy postavení okrajové. Tak např. typ skladu S-K-V se sufikem *-č* je sice ve staré češtině doložen asi dvěma desítkami kompozit, veskrze však jde o umělé slovníkové formace jako *nehtohadač*, *zubolamač*, *očilupač* (Klaret; viz Flajšhans 1926), *vínosběrač*, *svatoprodavač*, *otcězabiječ*, *modloklaněč*, *listonosič*... Pouze název rostliny *kolovratič* byl zcela uzuální. Proto také jsou ve střední době doloženy jen ojedinělé živé útvary tohoto typu. Charakteristický pro ně je nulový konekt; přední, substantivní člen má tedy někdy formu shodnou s genitivem plurálu; u Komenského je doloženo: *knihvazač*, *ranhojič*. Tomsa kromě toho přináší další obdobný útvar: *knihprodavač*. Materiál ze slovníku Dobrovského přináší symptomy omezené produktivity, vedle kompozit *zeměměřič* a *hladomřič* však také složeninu s první částí vyjadřující kvalitativní charakteristiku děje — *darmožvác*. Živost tohoto podtypu se pak potvrzuje v novočeském materiálu: *rychlvozač*, *rychlvoarič*, *polovodič*, také *samovařič*. Přejatý přední člen má *elektrovodič*. Ve všech těchto dokladech objevujících se teprve v současné době jde ovšem o pojmenování substancí neživotných; sufix tedy vyjadřuje prostředek, nikoli činitele děje. Nové činitelské složeniny jsou zcela ojedinělé: *nactiutřač*.

Ještě méně významný je typ S-K-V se sufikem *-tel*: ve staré češtině asi desítky umělých formací jako *otcězabitel*, *mateřezabitel*, *pravdučinitel*, *sdravienositel*..., jejichž konekt mívá podobu odpovídající genitivní koncove předního, substantivního členu. Vedle toho však i *světlonositel*, *sluborušitel* s konnektem *-o-*. Jako přední člen se objevují i adjektivní základy: *mudropravitel*, *prvodržitel*. Žádná z těchto formací však zřejmě nebyla v širším úzu. Z nové doby známe obrozenské *knihtlačitel* a novočeské *místodržitel*.

Kompozita struktury S-K-V se starým činitelským sufikem *-l* se ve staré češtině uplatňují velmi sporadicky. Z praslovanštiny byla zděděna formace **lětorastl* (s mnoha variantami jako *letorastl*, *letorast* a přesmyknutými podobami *ratolastl*, *ratolestl* atd., viz Machek 1968). Expresivní náboj mají formace *všudybyl*, vlastní jména *Potměšil* a *Řiedkošil* s předními členy nesubstantivními. Umělé slovníkové složeniny jako *vodopil*, *ohnižil*, *měsiceožil*, *větrožil* nevěly zřejmě do obecného úzu. Teprve v nové době se objevuje *všeuměl*.

Zcela periferní charakter mají kompozita S-K-V se sufikem *-ek*, nesporně proto, že představují styk s kategorií deminutiv (jako deminutiva je možno interpretovat např. *hodokvásek* nebo *masojiedek*). Terminologických prvků ja-

ko *dřěvovrtek* „červotoč“, *makolůšček* (Klaret; viz Flajšhans 1926) nacházíme velmi málo. Převládají expresivní pojmenování osob jako *šenosěček*, *pivolůšček*, *hodoválek*, *řitopásek*, *řitotřiesek*, *chladoležek*. Ve střední době se objevuje *kostihlódek*, *břichopásek*, *konopásek*, u Dobrovského nově *tělopásek* a *moudívláček*, v současné češtině dále *tichošlápek* a název neživotné substance *perořízek*.

Konečně přesah jiné kategorie, a to nositelů vlastností, jejíž vlastní jádro tvoří sekundární kompozita se sufixem *-ník* (např. *sazometník* ← *sazometný*), představuje několik umělých formací jako Klaretův *chleboprosník*, *lekostavník*, nebo Jungmannem dokumentovaný Veleslavínův doklad *samocoložník*. V nové češtině jen ojedinělé formace jako *vinopalník* nebo *světoběžník*.

Složeniny se zadním členem deverbálním představují po celou sledovanou dobu nejdynamičtější typ substantivních kompozit; projevuje se to jak v jejich početním zastoupení, tak v jejich významové diferenciaci. Toto postavení plyne z bohatých možností sémantického doplnění deverbálního zadního členu, jaké zadní členy jiných slovních druhů nemohou mít.